

УДК 316.347

І. Ю. Перекрестова

ФЕНОМЕНИ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Результати наукових соціологічних досліджень вступають у суперечність з очевидним фактом: Україна проходить шлях становлення незалежної держави без серйозних міжнаціональних конфліктів. Підтримка мирного співіснування представників різних етнічних культур є значною заслугою як влади, що проводить досить зважену внутрішню і зовнішню політику у сфері міжнаціональних відносин, так і населення. Громадяни України в умовах краху тоталітарної системи і найжорстокішої економічної кризи, коли цілком можна було чекати сплеску національної нетерпимості, не утягнулися ні в один помітний конфлікт.

Так склалося, що за останні десять років методична основа більшості досліджень національної толерантності в Україні представлена шкалою соціальної дистанції Богардуса. Була потрібна методика, що дозволяє вимірювати соціальну настанову людини стосовно представників інших національностей — визначену психологічну готовність до зближення чи, навпаки, до відторгнення людей іншої національності. Ці розуміння в кінцевому підсумку обумовили остаточний вибір методики, авторська назва якої — «Шкала расової дистанції» (один з різновидів шкал соціальної дистанції Богардуса) [1, 19]. Щодо наукової розробки досліджуваної проблеми, то на даний час на дисертаційному рівні відсутні роботи, присвячені комплексному дослідженню міжнаціональної толерантності в правовій культурі України. При цьому слід зазначити, що окремі аспекти даної проблеми досліджувались такими вченими, як Н. В. Паніна [2; 3], О. Кривицька [4], О. В. Швачко [5], В. О. Іщенко [1], А. Ю. Чепур [1].

Багаторічні дослідження з 1990 по 2002 р. із застосуванням шкали соціальної дистанції, дозволили знайти ряд феноменів національного менталітету у сфері особливостей ставлення населення до інших національностей, що дозволяють розглянути визначені передумови тенденцій загального розвитку правової культури в Україні.

У перших же дослідженнях (1990–1992 рр.) були отримані досить несподівані дані. З одного боку, результати виміру індексів національного дистанціювання дозволили поставити під сумнів ряд стереотипних уявлень того часу.

По-перше, були спростовані стереотипи відносно поширення антиросійських настроїв («русинофобії») у західних регіонах України.

По-друге, не підтвердився і стереотип про масове поширення антисемітизму.

По-третє, не одержало підтвердження також і розповсюджене в кризових соціальних умовах уявлення про високу привабливість шлюбів з іноземцями (зокрема, із представниками розвинених країн) [2, 38].

У той же час дані наочно демонстрували, що ставлення населення до представників різних національностей значно більш «насторожене», ніж це можна

було припускати на тлі відсутності серйозних міжнаціональних зіткнень в Україні.

Феномен «надобережності». Схильність до більш близьких, безпосередніх контактів (сімейні, дружні, сусідські, виробничі) з боку більшості населення була в основному виявлена щодо українців, росіян, білорусів, поляків і євреїв — тільки тих національних груп, стосовно яких накопичений визначений історичний досвід спільного проживання. Основна більшість національностей за шкалою соціальної дистанції характеризувалася значеннями від 4 до 5 балів, що можна інтерпретувати в такий спосіб: «Нехай живуть в Україні, але мені б не хотілося вступати з ними в безпосередні контакти».

На найбільш категоричну дистанцію — «Не допускав би в Україну» — населення «відсувало» азербайджанців, вірменів, узбеків, кримських татар, турків; у 1991 р. група «віддалених» поповнилася грузинами. Неважко зробити висновок, що більшістю населення в першу чергу відриваються національності, що асоціюються з кровопролитними міжнаціональними конфліктами. Складалося враження, що масова свідомість просто прагнула відмежуватися від всіх учасників конфліктів, навіть не намагаючись зайняти визначену політичну чи гуманітарну позицію, визначити правих і винуватих, потерпілих і переслідувачів.

Уже в 1992 р. можна було з упевненістю говорити не просто про обережне ставлення, а про «надобережність» українського населення в прояві готовності до контактів з узагальненими представниками більшості національностей. Обережність у зв'язках з «незнайомцями» в деякій мірі похвальна, але «підозрілість» практично до всіх народностей, з якими немає досвіду тривалого співіснування, характерна, як правило, для закритих суспільств.

Феномен «східнослов'янської відокремленості». Дані першого загальнонаціонального опитування населення України, проведеного в 1992 р., підтвердили і деякі інші феномени, виявлені при дослідженні міжнаціональних настановлень українців. Тільки стосовно українців, росіян, білорусів, представників української діаспори і до поляків середнє значення індексу соціального дистанціювання було менш 4 балів, що свідчило про той чи інший ступінь схильності більшості населення України до безпосередніх контактів із представниками даних національностей. Результати факторного аналізу дозволяли робити висновки про те, що, по-перше, у міжнаціональній свідомості населення України в 1992 р. домінував фактор «східнослов'янської відокремленості», а по-друге, що прояв «відторгнення» стосовно якої-небудь конкретної національності є, як правило, приватним випадком прояву загальної ксенофобічної настанови — недовіри і підозрливості до всіх «чужих». Іншими словами, якщо хто-небудь виявляє «неприйнятність» стосовно якоїсь однієї національності, можна з великою часткою впевненості припускати, що він буде «з підозрою» ставитися і до представників більшості інших етнокультурних груп, яких не відносить до «своїх».

Феномен «посилення прикордонного контролю». Результати моніторингу, проведеного в Інституті соціології НАНУ, виявляють україн несприятливу тен-

денцію наростання національного ізоляціонізму. Протягом 1992–2002 рр. відбувалося поетапне збільшення як загального показника національного дистанціювання, так і показників «дистанціювання» населення України практично від усіх національностей, що включаються в список. По суті, це означає, що істотно зменшується частка людей, що думкою припускають представників різних національностей як громадян України і, відповідно, збільшується відсоток тих, хто взагалі не допускав би їх в країну. До 2002 р. практично всі національності (за виключенням українців, росіян і білорусів) масово свідомістю були «відсунуті» за шкалу 5 балів («виселені з країни»).

Класифікація населення за величиною інтегрального індексу соціального дистанціювання дозволяє виділити чотири категорії населення з різним рівнем відкритості до соціальних контактів.

Відкритість стосовно нових соціальних контактів у даному контексті може розцінюватися як визначений показник: національної толерантності чи, точніше, схильності до національної толерантності. Повне ж відкидання соціальних контактів з представниками різних національних груп може розцінюватися як прояв ксенофобії.

На підставі такого підходу виділяється чотири категорії населення України:

1. Переважно відкриті (толерантні) люди, що із представниками більшості національностей готові вступати в соціальні контакти, що найменше, на рівні виробничих відносин.

2. Люди, схильні до відокремлення, що стосовно більшості національностей займають таку позицію: «нехай живуть на Україні, але мені б не хотілося вступати з ними в безпосередні контакти».

3. Третя категорія характеризується орієнтацією на ізолюваність, яка виявляється в людей, що не бажають бачити представників більшості національностей як громадян, але не заперечують, щоб вони відвідували Україну як гості і туристи.

4. І, нарешті, четверта категорія людей характеризується перевагою ксенофобічних настановлень — небажанням узагалі допускати в країну представників більшості національностей [2, 36].

Така класифікація дозволяє визначити «розміщення сил» на різних етапах шляху до відкритого демократичного суспільства.

Загальний підсумок трансформації масової свідомості такий, що за десять років незалежності України питома вага психологічно відкритих (толерантних) людей знизилася більш ніж у три з половиною рази. Практично половину населення до дійсного часу становлять громадяни з ізоляціоністськими настановами щодо міжнаціональних відносин. Особливу тривогу викликає розростання ксенофобічних настановлень: чисельність їхніх носіїв за десять років зросла більш ніж у чотири рази.

Феномен «великого стрибка». Якщо з 1992 по 2001 р. відбувалося поступове зниження середнього індексу загального національного дистанціювання, то в 2002 р. відбулося різке «дистанціювання» практично від усіх національ-

ностей. Які ж причини могли викликати «великий стрибок», зафіксований у лютому 2002 р.?

У свій час аналіз причин, що призводять до збільшення масової дистанційності жителів Америки від тієї чи іншої національності, привів Е. Богардуса до висновку, що перше місце серед них займають драматичні події в країні і світі, зокрема ті, яким приділяється значне місце в ЗМІ. Так, наприклад, події Перл-Харбора змінили ставлення американців до японців, а період «холодної війни» — до росіян і т. д. Населення України, як ми бачили, теж помітно реагувало на міжнаціональні конфлікти. У даному випадку складається враження, що трагічні події в Америці, пов'язані з терористичним актом у вересні 2001 р., і наступне позиціонування більшості країн із приводу створення анти-терористичної коаліції, що провіщає безкомпромісну боротьбу з режимами, які підтримують терористів, викликало в українського населення глобальну «страусину» реакцію — «обкопатися і перечекати».

Феномен «одностайного ізоляціонізму». Спроба розібратися, для яких же категорій населення в більшій мірі характерна відкритість, а для яких — ізоляціонізм і ксенофобія, привела до висновку про те, що підвищення рівня ізоляціонізму і ксенофобії є феноменом, що охоплює всі категорії населення України. На рівень національної толерантності практично не впливають такі соціально-демографічні фактори, як стать, вік, національність, сімейний стан і національний склад родини, рівень доходу, тип зайнятості (у державному чи приватному секторі економіки). Незначний вплив роблять такі характеристики, як рівень освіти, рід занять, мова спілкування, тип населеного пункту (місто/село). Хоча в цих групах і зафіксовані невеликі розходження, але вони неprincipiові, тому що навіть у самих «благополучних» групах середній індекс національної дистанційності перевищує оцінку 5 балів. Не впливає на рівень національної дистанційності і життєвий досвід, пов'язаний з випадками зіткнення з дискримінацією на національному ґрунті, чи досвід роботи за кордоном. Навіть у тих людей, що тільки планують попрацювати за кордоном, — приблизно ті ж міжнаціональні настанови, що й у всього населення в цілому [3, 451].

Описані вище феномени викликані, на мій погляд, тим, що масова свідомість українського населення знаходиться «на роздоріжжі» національно-цивільної ідентифікації. Від одних народів, з якими зв'язував досвід спілкування в рамках єдиної держави, уже досить віддалилися, а до інших — ще не наблизилися. Проголосувавши за вихід із Союзу і за побудову самостійної незалежної держави, люди з різними почуттями оглядаються на спільне минуле. Одні — з почуттям величезного полегшення, пов'язаного зі звільненням від комуністичного і шовіністичного диктату імперські налаштованого сусіда. Інші, згадуючи молодість, дотепер не можуть зрозуміти, чи правильне було прийняте рішення. Але і погляд, звернений на Захід, теж відкриває аж ніяк не милостиву ідилію міжкультурного співробітництва різних націй і народів. Тут уже почалася боротьба цивілізацій. І від кожного учасника потрібна виразна геополітична позиція, що має на увазі необхідність у тому чи іншому ступені втягува-

тися у відкритий конфлікт. Але це не підходить національному менталітету, народна мудрість якого сконцентрована у вислові «Моя хата з краю». У результаті формується комплекс національної відособленості, спрямований до позиції державного ізоляціонізму.

Література

1. Іщенко В. О., Чепур А. Ю. Структура та динаміка етнічної толерантності населення України (1994–2001) // Наукові записки. — К., 2002. — Т. 20. Соціологічні науки.
2. Папица Н. В. О применении шкалы социальной дистанции в исследованиях национальной толерантности в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2003. — № 4.
3. Папица И. В. Национальная толерантность, национальный изоляционизм и ксенофобия в Украине // Украина — 2002: Мониторинг социальных zmian. — К., 2002.
4. Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. — 2001. — № 6.
5. Швачко О. В. Толерантність як психолого-соціальний феномен // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 2.

УДК 327.5

М. В. Тельник

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ШЛЯХИ РЕГУЛЮВАННЯ

У вітчизняній науці довгий час домінувала точка зору, що державна влада та політика призначені для пошуку балансу інтересів, який повністю ліквідує конфлікт. Вважалося, що конфлікти є тимчасовими та плінними, а у владних структурах вони взагалі не повинні мати місця, що є основним гарантом стабільного розвитку суспільної системи. Але сучасна історична реальність показує, що конфлікти, які набули розвитку у пострадянському суспільстві, є проявом та наслідком серйозних суперечностей, що не отримували свого вирішення в межах системи, яка існувала того часу. Причому всі ці політичні конфлікти є різноманітними за суттю та змістом. Всі вони, хоча і є взаємопов'язаними, не впливають один з одного автоматично, а відрізняються за суб'єктами творення, за своїми масштабами та глибиною.

Політичний процес, зміст якого в самому загальному сенсі можна трактувати як різноманітні форми взаємодії політичних суб'єктів [1, 549], відбиває динаміку політичного життя, розвиток реально існуючих політичних явищ і подій суспільства. Передумовою політичного процесу є, безумовно, процес соціальний, який треба розуміти як сукупність дій соціальних спільностей, соціальних верств, різних груп, індивідів, що спрямовані на їх відтворення і забезпечення стабільності суспільної системи [2, 189]. Таким чином, політичний процес характеризує певну сторону, механізм дії політичної системи суспільства, політичну свідомість, політичну культуру в найскладнішій сфері суспільного життя — політичній. Сутність політичного процесу в тому, що він відображає ре-